

Олена Михайлова (Київ)

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ
ВІЙСЬКОВО-ГОСПОДАРЧЕ СПІВРОБІТНИЦТВО
(січень-квітень 1920 р.)**

Проблемі генези і долі польсько-українського союзу 1920 р. останнім часом дослідниками приділено багато уваги, особливо – політичному аспекту цього порозуміння¹. З іншого боку, не менш важливою складовою життєздатності цього союзу були військово-господарчі відносини, від налагодженості механізму функціонування яких залежали рівень та якість озброєння і чисельності Дієвої армії УНР. Тому в пропонованій статті розглядаються військово-господарчі відносини, що склалися до підписання Варшавського договору та полягали у формуванні та оснащенні польською стороною українського війська².

На кінець 1919 р. на території України встановилася умовна лінія польсько-радянського фронту, що проходила по р. Уборть – Білорівніч – Чуднів – Деражня – Бар – Могилів-Подільський. З району Бірзули – Ольвіополя – ст. Знаменки стрімко відступали на південь сили Добровольчої армії генерала А.Денікіна, за якими зі сходу з боку Фастова – Козятина йшли частини Червоної армії. Після листопадової катастрофи (втрати території армією УНР, підписання 17 – 19 листопада в Одесі Начальною Командою Галицької Армії угоди про входження УГА до складу Збройних Сил Півдня Росії) та переходу до партизанських форм боротьби (І Зимовий похід армії УНР), від'їзду до Варшави Головного отамана С.Петлюри та представників міністерств уряду УНР – на території України в Кам'янці-Подільському, окупованому польським військом, залишився з невеликим адміністративним апаратом І.Огієнко як головноуповноважений уряду УНР на Поділлі та прем'єр-міністр уряду УНР І.Мазепа з кількома найближчими співробітниками. Ще до середини січня 1920 р. він докладав зусиль до втілення “нової злуки” УГА з армією УНР. Вирушивши 1 січня на пошуки армії Зимового походу, І.Мазепа зустрівся з нею тільки 28 квітня 1920 р., коли вже 2 дні тривав спільний наступ на Київ польської армії з новосформованими частинами армії УНР, що відповідало підписаній 24 квітня військовій конвенції Варшавського договору.

В такій катастрофічній ситуації осередком державного життя з кінця 1919 р. стала Варшава, в якій з 8 жовтня перебувала дипломатична місія УНР у складі 38 чоловік на чолі з головою місії міністром закордонних справ А.Лівицьким³. 2 грудня дипломатична місія підписала односторонню декларацію: в обмін на територіальні поступки (за

Польщею визнавалася територія Східної Галичини) підтверджувався факт військового перемир'я від 1 вересня 1919 р., а, отже, відкривався шлях для відступу армії УНР; по-друге, офіційно прохалося про визнання української незалежності; по-третє, наголошувалося на потребі надання військової допомоги. 11 грудня Головний отаман С.Петлюра підтвердив правочинність декларації від 2 грудня, незважаючи на вихід з дипломатичної місії галичан⁴.

Зрозуміло, що українська сторона в першу чергу сподівалася отримати від Польщі згоду та допомогу у збереженні і відбудові українських збройних сил. Згідно з попередніми планами, які обговорювалися 3 грудня на аудієнції А.Лівицького з начальником Польської держави Ю.Пілсудським, останнім було запропоновано район Шепетівка – Полонне для реорганізації армії УНР, а проводити напівофіційне формування українських військових частин мали на Волині під виглядом охоронних сотень на чолі з військовим міністром УНР полковником В.Сальським⁵. На першій зустрічі Головного отамана С.Петлюри з начальником Польської держави Ю.Пілсудським 9 грудня українська сторона отримала засадничу згоду на формування на території Польщі з українських полонених “військової певної частини”⁶. Її організацію мала координувати заснована 12 грудня військова секція при дипломатичній місії УНР.

27 грудня у Варшаві відбулася перша зустріч представників Начального Командування Військ Польських (далі – НКВП) та військової секції при дипломатичній місії УНР в Польщі, на якій обговорювалося питання військової співпраці⁷. На спеціальній нараді представників міністерства військових справ Польщі 2 січня 1920 р. обговорювалася справа формування та фінансування українського війська⁸. Центром його відбудови було призначено Ланцут, перейменований з табору полонених на збірний пункт, а українське військо прирівнювалося до польських етапних частин⁹. Польська сторона брала на себе зобов'язання постачати для нього продукти та необхідні матеріали, планувалося виплачувати і грошове утримання.

3 січня товариш військового міністра полковник В.Петрів звернувся з рапортом до військового міністра УНР з повідомленням про результати наради, проведеної старшинами Генштабу в Ланцуті щодо формування там української частини. Надсилаючи ці матеріали через підполковника М.Дідковського до Варшави, він сповіщав, що питання фактичного початку українського формування залишалось проблематичним, бо до того часу польська влада не визначилась у статусі інтернованих українських старшин і козаків. Тому він прохав негайно передати справу формування в українські руки польським контролем з призначенням

зв'язкових українських старшин при польських комендатурах на вузлових станціях, які б доглядали за рухом українських ешелонів до Польщі, та виділити гроші на харчування українських вояків¹⁰.

Чутки про можливість формування українських частин змусили начальника штабу Дієвої армії УНР полковника Є.Мишківського, який перебував у Рівному, направити на початку січня до Варшави кур'єра. Відповідаючи на поставлені ним запитання у доповіді від 3 січня, військовий міністр УНР зазначив, що чутки про формування під гаслом "суверенність УНР" правдиві; вояки української армії мали вважатися вояками армії "заприязненої" і отримувати "при формуванні утримання на рівні з польською армією". Він визнав неможливим залишення полонених вояків у Луцьку і Рівному, бо їх мали перевезти до інших таборів, але пообіцяв, що буде вжито заходів для призначення медичної комісії¹¹.

5 січня голова військової секції при дипломатичній місії УНР генерал М.Юнаків направив до НКВП меморандум, в якому виклав засади формування українських військових частин на території Польщі. Військо мало формуватися під гаслом боротьби за незалежність і суверенітет УНР за штатом дивізії, пристосованої до незалежної операції. Польська сторона мала взяти на себе харчове та матеріальне задоволення на такому ж рівні, як і в польській армії. Для формування української дивізії НКВП повинно було призначити окреме місце, організувавши там же для решти старшин, які залишилися б поза штатом дивізії, старшинську школу. Окрім того, старшини, що не увійшли ні до дивізії, ні до старшинської школи, утворювали б старшинський резерв, утримуваний польською стороною на рівні з старшинською школою. Всіма справами, пов'язаними з формуванням дивізії, реєстрацією персонального складу займалося б розташоване в районі формування військове міністерство УНР¹². НКВП мало сприяти перевезенню українських полонених з Німеччини, надавши необхідні вказівки польському Генеральному консульству в Німеччині. Детальні умови забезпечення українського війська польською стороною та всі грошові розрахунки мала розглянути спільна комісія, після чого вони були б затверджені представниками обох урядів¹³.

Призначенням підполковника М.Безручка тимчасово виконуючим обов'язки начальника 1 стрілецької дивізії, що мала формуватися в Польщі, було покладено формальний початок організації українських військових частин за підтримки Польщі (наказ Головної команди армії УНР від 10 січня, підписаний Головним отаманом С.Петлюрою). Підполковнику М.Безручку наказувалось негайно відправитись до Ланцута, де "вжити заходів для організації перебуваючих там людей" відповідно до штатів, що вироблялися, та "тимчасово призначити

командирів бригади, куренів”¹⁴. У той же час Кошу Республіканського ладу наказувалось передати товаришу військового міністра полковнику В.Петрову всі кошти, які знаходились в скарбниці Коша в Ланцуті. Ці кошти зараховувались на відкритий кредитом в сумі 50 млн. польських марок військовий фонд, правом розпоряджатися яким мала військова секція при дипломатичній місії УНР у Варшаві¹⁵. Затверджувалося також формування 4 стрілецької бригади на Поділлі на чолі з полковником О.Шаповалом¹⁶. На ці потреби виділявся аванс у 15 млн. гривень. Координувати працю двох дивізій мав міністр військових справ УНР полковник В.Сальський.

11 січня полковник В.Петрів склав рапорт на ім'я військового міністра УНР. Він повідомляв, що за останні кілька днів отримано згоду польської влади “на відправку урядовців невійськових і військового міністерства в числі 200 осіб до Кам'янця-Подільського”¹⁷. Надсилаючи вимоги на утримання козаків і старшин, він зазначив, що польська влада мала би їх виконати у разі, якщо вона збирається “щось формувати”, бо інакше марно було б чекати послуху і праці в таборі¹⁸. У накладеній резолюції військовий міністр УНР зазначив: “Зі всіх відомостей, що надходять з Ланцута, бачу, що поляки не можуть або не хотять що-небудь формувати”.

На засіданні членів уряду УНР у Варшаві 12 січня за участю голови Директорії С.Петлюри після обмірковування питання про відносини України з Польщею було визнано, що “посовування польських військ на Україну являється небажаним і шкودливим”, а тому дипломатична місія УНР мала докласти зусиль для того, щоб “застерегти поляків від офензиви на Україну”. У ноті до уряду Польщі від 13 січня вказувалося на необхідність укомплектування армії УНР амуніцією, одягом і санітарними засобами; зав'язання двосторонніх торгівельних відносин та відкриття транзиту через Польщу в Україну; залишення адміністративної української влади та органів самоврядування на території, зайнятій польським військом; припинення реквізицій українського майна та арештів галичан у Східній Галичині¹⁹.

У доповідній записці від 24 січня військовий міністр УНР повідомляв С.Петлюру, що за останній місяць в справі поліпшення життєвих умов українських вояків польською владою майже нічого не зроблено. Тому він пропонував, не покладаючи більше надій на поляків, які самі знаходилися “в тяжкому стані щодо постачання”, військовій секції взяти на себе постачання одягу і харчів українським воякам (чисельність яких, на його думку, була приблизно 4 тисячі козаків і 500 старшин) шляхом організації підрядів²⁰. Він вважав також, що дипломатична місія мала сама докласти зусиль для викристалізації конкретної політичної думки в урядових і військових колах Польщі, а не

співпрацювати тільки зі зв'язковим з II відділу Генштабу польських військ капітаном В.Чарноцьким²¹.

Тому 25 січня після обговорення результатів півторамісячної роботи військової секції на спеціальному засіданні дипломатичної місії УНР було ухвалено встановити безпосередні, незалежні від референта капітана В.Чарноцького, контакти з польським вищим командуванням. 31 січня наказом Головної команди армії УНР на посаду начальника військової секції було призначено генерал-поручника В.Зелінського. 8 лютого Головний отаман С.Петлюра затвердив "Положення про засновуєму військову секцію УНР в РПІ в ст. м. Варшаві", відповідно до якого її метою було керування справами організації всіх колишніх українських військовополонених, інтернованих вояків армії УНР. Секція отримала право на участь в розробці проектів і заключенні військових конвенцій між урядами УНР та Польщі, перебуваючи під загальним керуванням військового міністра УНР та голови дипломатичної місії УНР в Польщі. Маючи власний бюджет²², вона керувала закупівлею всіх засобів постачання для військових частин, що формувалися на теренах Польщі, та надавала матеріальну допомогу військовим особам²³.

Протягом наступних тижнів референти військової секції з господарчих та організаційних справ полковник Б.Бондаровський та підполковник М.Дідковський увійшли в прямі контакти з офіцерами відповідних відділів Генштабу Польщі та міністерства військових справ²⁴. 11 лютого генерал В.Зелінський на аудієнції у військового міністра Польщі генерала Ю.Лесневського вручив меморандум про стан українських вояків в Ланцуті, в якому прохалося поліпшити умови їхнього перебування. Окрім того, нагальною була потреба офіційного затвердження польською стороною підполковника М.Безручка на посаді командира дивізії (а не інспектора українського формування, яким він вважався до того часу)²⁵. Прохалося і про переведення української дивізії до іншого, більш сприятливого місця для формування²⁶. Також генерал В.Зелінський був прийнятий заступником військового міністра генералом К.Соснковським та начальником Генштабу польських військ полковником С.Галлером²⁷.

Розгляду українських вимог було присвячено 20 лютого спеціальну нараду у міністерстві військових справ Польщі, на якій було вирішено перенести формування 1 стрілецької дивізії до Брест-Литовського, перетворивши Ланцут на дивізійний збірно-розподільчий пункт. У Бресті створювалась експозитура міністерства військових справ для українських справ на чолі з капітаном Ю.Ульріхом, яка відповідала за забезпечення військовим майном українських частин²⁸.

Рішення польської сторони продовжити перервані у грудні 1919 р. переговори з дипломатичною місією УНР у Варшаві теж припадає на кінець лютого – початок березня 1920 р.²⁹ Засідання сеймової комісії закордонних справ, присвячене виробленню тез мирних пропозицій для переговорів з радянською Росією, відбулося 23 – 24 лютого. На закритому засіданні були присутні прем'єр-міністр Л.Скульський, міністр закордонних справ С.Патек, члени військової комісії (голова Генштабу польських військ полковник С.Галлер, військовий віце-міністр генерал К.Соснковський), представники ендеків та лівиці. С.Патек представив приготвлені урядом “Засади переговорів з Радами”³⁰.

На цей час Генштаб польських військ також розробив і надіслав прем'єр-міністру Польщі Л.Скульському рапорт, в якому виклав власне бачення переговорів з радянською Росією³¹. Виходячи з візії військових, Росію передбачалося розчленувати на якомога більшу кількість незалежних держав – у тому числі виокремити з неї Україну. Польсько-український кордон мав йти від р. Прип'ять вздовж р. Уборть до Олевська через Корець – Славуту, по верхній течії р. Горинь до Вишгородка, на півдні – вздовж старого австрійсько-російського кордону (по р. Збруч). Фактично, це був виклад політичної програми щодо бачення східного кордону Польщі та майбутнього кшталту Центрально-Східної Європи.

Ще 2 лютого НКВП дало згоду на формування українського куреня під командою полковника О.Шаповала, який би знаходився у тісному контакті з 18 польською дивізією піхоти генерала Ф.Крайовського. Місцем його організації мала стати південна частина Нової Ушиці (частина території на південь від шосе Мінківці – Велика Струга)³². Для використання куреня як самостійної оперуючої групи, яка об'єднувала б в районі між Великою Стругою та Могилевом українські відділи, що там формувалися, з куренем дивізії в Новій Ушиці³³, передбачалось організувати штаб куреня, 4 сотні, кулеметну сотню, кінну і телефонну чоти. На формування куреня виділялося 10 – 15 днів³⁴, після чого він мав перейти до району Великої Струги – Вербовець як самостійна одиниця³⁵.

Позитивні зрушення у справі формування українського війська були закріплені Головним отаманом С.Петлюрою у низці документів, підписаних ним 25 лютого. Зокрема, він затвердив розроблену військовим міністром УНР “Інструкцію для українських військових формувань в Румунії і Польщі”. Армія мала формуватися під гаслом – “незалежна УНР”. Передбачалось, що головним джерелом поповнення військових формувань будуть українські військовополонені з Німеччини та Італії. Українці зі Східної Галичини, Бесарабії, Буковини та Закарпаття могли прийматися до її лав у разі згоди відповідних урядів. Громадян УНР передбачалось набирати шляхом рекрутації та мобілізації згідно з виданими до того

законами і розпорядженнями уряду УНР. На території Польщі передбачалось сформувати 6 та 7 дивізії, на території Румунії – 8 дивізію³⁶. Значна увага мала приділятися формуванню запасових бригад як джерела поповнення вишколених старшин та проведенню просвітницької роботи в армії³⁷. Окрім того, Головний отаман затвердив загальну схему організації стрілецької дивізії, в основу якої покладался принцип “трійки” – три піші стрілецькі бригади з трьома куренями у кожній, до того – кінний полк, гарматна бригада, технічні підрозділи, запасова бригада. Головна ідея полягала у готовності дивізії стати основою трьохдивізійного корпусу, що, в свою чергу, залежало від рівня укомплектувань і постачання артилерійським та інтендантським майном³⁸.

З метою уникнення безладдя в Кам’янці-Подільському, Головний отаман підписав 25 лютого наказ Головної команди армії УНР про те, що за відсутності в місті військового міністра його ніхто не міг замінити; полковнику О.Шаповалу наказувалося і надалі проводити формування 4 стрілецької бригади, користуючись допомогою головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі І.Огієнка. Зазначалося, що всі особи військового міністерства перебували в місті приватно³⁹. Головний отаман затвердив також наказ про формування 6 стрілецької дивізії⁴⁰ у складі трьох стрілецьких бригад, гарматної бригади, кінного полку, технічних частин і запасової бригади. Постачання дивізії харчами, одягом і військовим майном брала на себе польська сторона, представником якої в Ланцуті був поручник Мазур⁴¹.

За результатами проведеної 25 лютого наради у Варшаві за участю Головного отамана С.Петлюри, військового міністра УНР полковника В.Сальського, представників відділів військової секції на чолі з генералом В.Зелінським, підполковника М.Безручка та прибулого з Кам’янця-Подільського полковника К.Вротновського-Сивошапки наступного дня було складено пам’ятну записку на ім’я начальника Польської держави Ю.Пілсудського. В ній викладались потреби української сторони, що були пов’язані з формуванням українського війська на території Польщі. Зокрема, прохалося про нормальні умови життя і харчування в Бресті та про видачу зброї для навчань; про повернення українській стороні різного технічного матеріалу, який охоронявся 18 польською дивізією піхоти генерала Ф.Крайовського в Кам’янці-Подільському; про дозвіл зробити Кам’янець-Подільський базою людського і технічного матеріалу без утворення офіційних інституцій. Окремо прохалося не робити перешкод формуванню стрілецької бригади полковника О.Шаповала⁴².

26 лютого генерал В.Зелінський видав наказ про створення спеціальної комісії на чолі з сотником Г.Драченко, яка мала об’їхати всі

збірні пункти на теренах Польщі та України, зайнятих польськими військами, з метою реєстрації і відправки колишніх вояків армії УНР до збірного пункту українського війська в Ланцуті. 29 лютого комісія прибула до Луцька, привізши з собою одяг та продукти⁴³. У Рівному, не заставши інтернованих українців, яких вже було перевезено до Луцька, Домб'є та Вадовиць, комісія дізналась, що біля 500 українських козаків перебували у складі робітничих команд, які працювали на користь польських військ Волинського фронту, та про приватне перебування значної кількості колишніх вояків армії УНР на Волині⁴⁴.

Результати поїздки комісії спонукали генерала В.Зелінського запропонувати у своїй доповіді на ім'я військового міністра УНР провести мобілізацію народжених у 1899 р. або 1900 р. на Волині і Поділлі, які перебували під польським контролем. Відновивши тут роботу державних структур – повітових управ з військової повинності, які б працювали при підтримці польської адміністрації як “органа екзекутивного” – можна було сподіватися на те, що кожен повіт дасть у середньому до 1000 чоловік. 10 березня військова секція направила до НКВП меморандум з обґрунтуванням проведення призову⁴⁵. Планувалося призовників з Луцького, Рівненського, Дубенського, Острозького, Ізяславського, Кременецького та Старокостянтинівського повітів направляти до 6 стрілецької дивізії, в той час як поповнення з Проскурівського, Кам'янець-Подільського та Ново-Ушицького повітів – до бригади полковника О.Шаповала⁴⁶. Керуючим органом при мобілізації мали б бути штаби запасових бригад, які ділили б повіти на курінні райони і там же проводили навчання. Після отримання принципової згоди польської сторони Головний отаман мав вирішити питання про річників для проведення мобілізації. На цей меморандум українська сторона не отримала відповіді.

На початку березня, спираючись на ухвалу комісії закордонних справ, бюро підготовчих робіт до мирної конференції з радянською Росією при МЗС Польщі приготувало основні положення польсько-українського союзу. Варшава була готова допомогти відбудувати українську державу на чолі з Головним отаманом С.Петлюрою за р. Збруч, визнати її незалежність, підписати торгівельну конвенцію, але за умов полагодження проблеми західного кордону на Волині⁴⁷. Принциповим моментом польського плану мирних пропозицій радянській Росії було те, що Польща не виключала можливості проведення війни (“своєї боротьби проти більшовиків”), проте ця війна не повинна була провадитись під гаслом розбудови незалежної України, а лише як оборонна з огляду на зростаючу більшовицьку загрозу. На початку березня голову дипломатичної місії УНР А.Лівицького прийняв у себе начальник Польської держави Ю.Пілсудський. За даними преси, на

цій зустрічі було прийнято рішення офіційно поновити польсько-українські переговори, які розпочалися 11 березня⁴⁸.

12 та 17 березня голова військової секції генерал В.Зелінський направив до начальника Генштабу польських військ полковника С.Галлера та військового віце-міністра генерала К.Соснковського наступний меморандум. У ньому він виклав стан, в якому перебувала 6 дивізія. Так, в Ланцуті були обмундированими штаб і курінь, 3 сотні, технічна та кінна півсотні, кулеметна сотня, 2 батареї, які чекали на перевезення до Бресту. Готовими для обмундирування були 2 піші сотні, кінна, технічна та кулеметна півсотні. На перешкоді поповнення дивізії в Бресті полоненими з Німеччини у кількості 10 – 15 тисяч чоловік було те, що до того часу польські посольства у Берліні та Відні не отримали вказівок з Варшави про згоду польської влади на вільний переїзд українських військовополонених через Брест в Україну. Прохалося дозволити організацію військово-реєстраційних бюро у Луцьку, Дубно, Кременці, Острозі та Старокостянтинові для інформування українських козаків і старшин, які знаходились в районі Волинського фронту про українські справи, польсько-українські відносини і підготовки їх в такий спосіб до служби в новоформованій дивізії. Центральне бюро прохалося розмістити в Рівному, окрім того при кожному бюро мали діяти і харчові бюро. Що стосувалося проведення рекрутації народжених у 1899 р. або 1900 р., то повідомлялося про призначення генерал-хорунжого О.Феденяка-Білинського командиром запасової бригади в Бресті та прохалося дати дозвіл на формування цієї запасової бригади та її куренів. Окрім того, прохалося розпустити складені з українців робітничі команди, які працювали на потребу польської армії, та не робити перешкод полковнику О.Удовиченку в постачанні зброї, коней та одягу. Одночасно висувалася вимога надіслати для нього до Нової Ушиці 1000 коней з тих, які були відібрані у інтернованих білогвардійських частин генерала М.Бредова; 3000 рушниць і 36 кулеметів системи “Максим”; по 1000 набоїв на рушницю і 10000 на кулемет; 8 легких гармат з 500 набоями на кожну та 4 легкі гаубиці з 250 набоями на кожну; 3000 повних комплектів одягу, взуття і білизни та медикаментів, яких у полковника О.Удовиченка взагалі не було⁴⁹.

12 березня військовий міністр УНР отримав від Головного отамана наказ про від'їзд з необхідною кількістю старшин до Кам'янець-Подільського для організації там військового міністерства (яке могло б при першій необхідності переїхати до Могилів-Подільського); про прискорення і завершення формування стрілецької бригади полковника О.Шаповала; допомогу всім необхідним відділам полковника О.Удовиченка⁵⁰; входження у зв'язок з відділами генерала

М.Омельяновича-Павленка для найскорішого утворення сталого антибільшовицького фронту; за сприяючих умов іменем уряду УНР оголосити мобілізацію⁵¹. 18 березня полковник В.Сальський прибув до Кам'янця-Подільського і 20 березня видав наказ про зведення 4 стрілецької бригади полковника О.Шаповала та Окремої стрілецької бригади у 2 стрілецьку дивізію під команду полковника О.Удовиченка⁵². 4 стрілецьку бригаду (10, 11 та 12 курені) у Кам'янці-Подільському мав очолити полковник П.Шандрук⁵³. З частин, що знаходилися в районі Нової Ушиці, полковник О.Удовиченко наказав полковнику Бурківському сформувати 5-ту стрілецьку бригаду у складі 13, 14 та 15 куренів⁵⁴.

26 березня військова секція надіслала до Кам'янця-Подільського полковнику В.Сальському відповідь начальника Генштабу польських військ полковника С.Галлера, яку було надано 20 березня. Повідомлялося, що відповідні накази про відправку першого потягу з Ланцута до Бреста вже зроблені⁵⁵; МЗС Польщі направило до Берліна лист до польського консула з проханням не чинити перешкод щодо відправки транспортів українських військовополонених з Німеччини (було дано дозвіл на перевезення 6 – 8 тисяч чоловік). Однак перевезеними могли бути тільки наддніпрянці і за перевезення відповідав уряд УНР⁵⁶. Українське посольство в Німеччині мало надалі саме проявити ініціативу. В справі утворення інформаційно-реєстраційних бюро, то НКВП взагалі на це погоджувалося, але вербування в повітах могло проводитись тільки з колишніх вояків армії УНР, які там перебували тимчасово і не були представниками місцевого населення. З цією метою командування Волинського фронту було видано 13 березня відповідний наказ⁵⁷.

31 березня військова секція повідомила військового міністра УНР про видачу зброї і амуніції 2 стрілецькій дивізії полковника О.Удовиченка з озброєння, яке було здано білогвардійськими частинами генерала М.Бредова при його інтернуванні⁵⁸. Так, 26 березня в Ярмолинцях було складено акт про передачу 18 дивізією піхоти генерала Ф.Крайовського для дивізії полковника О.Удовиченка певної кількості озброєння. Зокрема, з прийнятих 6 тисяч 990 російських гвинтівок дивізії було видано 1тисячу 750 гвинтівок, з 328 тисяч набоїв – 241 тисячу набоїв, з 550 шабель – 200 шабель, з 200 кулеметів системи “Максим” – 24, з 1тисячі 199 стрічок до кулеметів – 568, з 18 гармат – 8, з 21 скрині – 2, з 847 снарядів – 376⁵⁹. Окрім того, до полковника О.Удовиченка надсилалось 2 тисячі комплектів одягу (з білизною і взуттям)⁶⁰.

Наказ міністерства військових справ Польщі про забезпечення 2 стрілецької дивізії зброєю та медикаментами було видано 23 березня, щодо

обмундирування – 4 квітня⁶¹. Дивізія мала забезпечуватись безпосередньо з фронтних складів 6 польської армії. Але через брак одягу та зброї на складах військова секція прохала надіслати з Варшави 5 тисяч комплектів обмундирування, взуття, зброю та медикаменти. Окрім того, вона хотіла направити до Берліну свого кур'єра підпоручника Омельченка для закупівлі 50 тисяч комплектів одягу, білизни та взуття. В Берліні перебував український грошовий фонд у розмірі 400 млн. німецьких марок, які, за допомогою міністра фінансів Б. Мартоса, український уряд хотів перевезти в Україну. Тому прохалося про те, щоб польський консул у Берліні допоміг одержати та вивезти ці гроші⁶².

1 квітня НКВП, порозумівшись з IV відділом міністерства військових справ Польщі, направило 2 депеші – до комісії міністерства та до командування Подільського фронту про матеріальне забезпечення дивізії полковника О.Удовиченка. Виконуючи цей наказ, командування Подільського фронту в Тернополі видало 4 гармати, 300 рушниць, 80 тисяч набоїв, 39 коней, 350 шабель⁶³, в той час як міністерство військових справ вимагало поставок у кількості 1 тисячі комплектів обмундирування, 832 російських рушниць, 8 кулеметів системи “Максим” і 8 кулеметів системи “Кольт”, 120 тисяч набоїв, 20 телефонних апаратів та 100 км телефонного дроту⁶⁴. Вдруге обмундирування у кількості 1500 комплектів було надіслано з Варшави за кілька днів⁶⁵.

19 квітня міністерство військових справ Польщі повідомило НКВП про готовність 20 та 22 квітня відповідно вислати з Бреста 6 стрілецьку дивізію у складі: 1 бригада (52 старшини, 540 козаків, 45 коней, 24 кулемета); 2 бригада (49 старшин, 544 козаки, 46 коней, 24 кулемета)⁶⁶. При цьому бригади не мали ні гвинтівок, ні боеприпасів, надіслати які прохалося в найближчому часі⁶⁷. 2 травня 6 стрілецька дивізія прибула до Бердичева. Наступного дня генерал В.Зелінський наказав запасовій бригаді теж вирушити до Бердичева для реорганізації там повстанчих відділів та прийому українських вояків⁶⁸.

З приходом весни з новою силою розпочалася на окупованих Червоною армією українських землях більшовицька агітація проти представників влади УНР, зокрема Головного отамана С.Петлюри⁶⁹. Командування Волинського фронту усвідомлювало наслідки подібної руйнівної роботи більшовиків, а тому схилялось до можливості дозволу української агітації на окупованих польським військом теренах⁷⁰. З цією метою потрібно було б заснувати агітаційно-просвітницькі бюро у Проскурові, Любарі, Мирополі, Новоград-Волинському з осередком у Рівному, які також займалися б реєстрацією старшин і урядовців, що переховувалися від польської влади з огляду на страх бути відправленими до таборів військовополонених⁷¹.

24 квітня у своїй доповіді полковник Є.Мишківський (який повернувся з Варшави після побачення з Головним отаманом С.Петлюрою) запропонував провести призов на теренах, окупованих польським військом, у першу чергу на Поділлі у трьох повітах⁷². На той момент у 2 стрілецькій дивізії було 260 старшин, 31 урядовець, 803 муштрових козаків та 259 немустрових козаків⁷³, і це при тому, що за штатним розкладом дивізія мала нараховувати 705 старшин, 172 урядовця, 18132 муштрових та 5409 немустрових козаків. Він же сподівався, що призов народжених у 1899 та 1900 рр. дасть до 10 тисяч осіб. У той же час серед українства панувало негативне ставлення до поляків, а через “підозріння, що уряд УНР продав Україну полякам можуть зірвати призов”⁷⁴ – нагальною була потреба широкої пропаганди курсу УНР на незалежність за підтримки Польщі, популяризації ідеї призову та організації жандармерії.

Однак реєстрації до травня місяця офіційно дозволено не було, хоча і було досягнуто принципової згоди на початок підготовчої праці для призову новобранців у Проскурівському, Ново-Ушицькому і Кам’янець-Подільському повітах в останніх днях квітня⁷⁵. Фактично ж, мобілізацію було оголошено 5 травня в Могилівському повіті, а дозвіл на її проведення у Новоушицькому, Кам’янець-Подільському, Проскурівському, Летичівському, Старокостянтинівському і Новоград-Волинському повітах отримано в червні зовсім за інших обставин.

22 квітня, відповідно до умови з начальником 18 польської дивізії піхоти генералом Ф.Крайовським, полковник О.Удовиченко приступив до формування збірного загону з боездатної частини 2 стрілецької дивізії. Він мав складатись з 485 старшин і козаків, кіннота – зі 196 старшин, артилерія – однієї батареї 4-х гарматного складу. озброєння загону мало складати 450 багнетів, 188 шабель, 12 кулеметів⁷⁶. 26 квітня військовий міністр УНР не погодився з організацією збірного загону з огляду на те, що в той час існували організаційні одиниці у вигляді бригад і куренів. Було заборонено проводити мобілізацію на розсуд полковника О.Удовиченка⁷⁷.

Але 26 квітня у наступі від Мурованих Куриловець до Дністра у підпорядкуванні 36 польській бригаді взяв участь збірний загон полковника П.Шандрука, зайнявши 27 квітня Могилів-Подільський⁷⁸. На 2 травня 4 стрілецька бригада перейшла до Озаринців, 5 стрілецька бригада – до Яришева, штаб – до Могилів-Подільського. 4 травня 2 кінний полк сотника М.Фролова зайняв Ямпіль. 5 травня в с. Писарівка він зустрівся з роз’їздом полку Чорних Запорожців, що був частиною армії Зимового походу. Тим самим було завершено Зимовий похід армії

УНР і після проведення реорганізації Дієвої армії УНР розпочато новий етап визвольної боротьби за незалежність України.

Згідно з умовами військової конвенції, на території Правобережної України відбувались спільні військові дії під командуванням Генштабу польських військ, який мав право використовувати українські військові формування відповідно до власних операційних потреб. Уряд УНР взяв на себе зобов'язання постачати продовольством польську армію. У випадку недопостачання необхідного продовольства, польська інтендатура у порозумінні з цивільним комісаром УНР сама вилучала його у населення, розраховуючись реквізиційними квитками, оплаченими урядом УНР. Оскільки на той момент польська сторона виділила значні кошти на утримання українських вояків (принаймні, з 10 лютого по 10 березня було асигновано 18 млн. польських марок⁷⁹), то таку умову у військовій конвенції можна розглядати як спосіб повернення українською стороною вкладених у розбудову її армії коштів.

Отже, підписавши 22 та 24 квітня 1920 р. Варшавський договір, що складався відповідно з політичної та військової конвенцій, українська сторона отримала не тільки визнання незалежності УНР на Правобережній Україні, але і військову підтримку Польщі у боротьбі з радянською Росією. З іншого боку, за чотири місяці до підписання договору було проведено значну працю зі збереження і комплектації боездатних частин Дієвої армії УНР. Польща надала як місце для розташування однієї дивізії у Ланцуті та згодом у Бресті, так і погодилася на формування іншої дивізії у Кам'янці-Подільському. Вона також протягом всього часу надавала матеріальну і військову допомогу українській частині у Бресті, а у березні-квітні – посильну допомогу озброєнням у районі Кам'янця-Подільського.

Проте до початку спільного походу на Київ було також і незворотно втрачено час – час для того, щоб проводити агітацію не тільки ідеї незалежності УНР, але і зацікавленості, і готовності Польщі підтримувати її у боротьбі з радянською Росією. Подвійна дипломатична гра Варшави призвела до того, що було втрачено і найважливішого союзника – українське населення, яке, врешті, повинно було утримувати перебування польського війська в Україні та бути єдиним джерелом поповнення Дієвої армії УНР. Невизначенність у питанні дозволу українцям відкривати у березні-квітні інформаційно-реєстраційні бюро стала причиною того, що українське населення не було готове до приходу польського війська (більше того, було вже налаштоване проти нього через його брутальну поведінку на місцях), а затягування їх відкриття у травні – до низької явки і фактичного зриву мобілізації. Навіть надаючи право організувати військову і цивільну адміністрацію на звільненій території

уряду УНР, польська сторона у травні-червні продовжувала чинити перепонити. Очевидно, Варшавський договір не був наслідком бажання уярмити Україну, але не був він і альтруїстичною угодою. Як більшість міжнародних договорів, польсько-український союз став прикладом поєднання спільних інтересів, при цьому слабша сторона платила значними поступками за допомогу і підтримку. Він був, за висловом самого Ю.Пілсудського, “експериментом”, який, як довів час, не відповідав формам мислення ні українців, ні поляків.

---

¹ Galuba R. Pertraktacje polityczno-wojskowe między Polską a Ukrainą Republiką Ludową (lipiec-sierpień 1919 roku) // Mars. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i materiały. – Warszawa-Londyn, 1994. – Т. 2. – S. 53-68; Gdański J. Uwagi o dziejach formacji sprzymierzonych w wojnie 1920 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1995. – Т. 37. – S. 269-290; Krotofil M. Sojusz polsko-ukraiński z 1920 roku // Od armii komputowej do narodowej (XVI – XX w.). Materiały konferencji naukowej pod redakcją Zb. Karpusa i W. Rezmera. – Toruń, 1998. – S.259-265; Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa, redakcja naukowa: Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Emilian Wiszka. – Toruń, 1997; Jan Jacek Bruski. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919 – 1924). – Kraków, 2000; Klimecki M. Sojusz polsko-ukraiński 1920 r. // Dzieje Podkarpacia. – 1999. – Т.3. – S.69-95; Kolańczuk A. Sojusznicze siły zbrojne URL w Polsce (organizacja, wspólna walka, internowanie) // Dzieje Podkarpacia. – 1999. – Т.3. – S.113-123; Badziak K. W oczekiwaniu na przełom. Na drodze od odrodzenia do zalamania państwa polskiego: listopad 1918-czerwiec 1920. – Łódź, 2004; Pisulinski J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918 – 1923. – Wrocław, 2004; Szumiło M. Polsko-ukraińska współpraca wojskowa w roku 1920 jako praktyczny wyraz polityki wscodniej Józefa Piłsudskiego // Żar niepodległości. Międzynarodowe aspekty życia i działalności Józefa Piłsudskiego pod redakcją L. Maliszewskiego. – Lublin, 2004. – S.123-134; Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави і війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919 – 1920 років // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. – К., 1995. – С.137-164; Варгатюк Сергій. Варшавські переговори дипломатичної місії Директорії УНР 1920 р. // Нова політика. – 1996. – №2. – С.53-56; Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917 – 1921 рр. – Львів, 1997; Копилов А. Зовнішня політика С.В. Петлюри: прорахунки та упущені можливості (актуальна точка зору) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державно-педагогічного університету. Історичні науки. – Т.3 (5). – К., 1999. – С.302-306; Терещенко Ю. Варшавський договір 1920 року і його оцінка українською дипломатією // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. пр. – Фастів, 1999. – С.130-139; Литвин Сергій. Суд історії: Симон Петлюра та петлюріана. – К., 2001;

Матвієнко В. Українська дипломатія 1917 – 1921 років: на теренах постімперської Росії. – К., 2002; Савченко В. Симон Петлюра. – Харків, 2004.

² В польській історіографії вперше цю тему за предмет наукового дослідження взяв молодий історик з Лодзьського університету Яцек Легеч: Legieć J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r. – Toruń, 2003. Див. також спільну статтю професора університету М. Коперніка м. Торунь Збігнева Карпуса та професора Київського національного лінгвістичного університету Ігоря Срібняка: Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.80-95. Окрім того, важливі матеріали з цієї проблеми представлені в статті: Руккас А., Ковальчук М. Діяльність військової секції при дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919 – липень 1920 р.) // Київська старовина. – 2003. – №5. – С.128-156.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.275. – Арк.68-68 зв.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.301. – Арк.259.

⁵ Доценко О. Літопис української революції. – Львів, 1924. – Т.2, кн.5. – С.68.

⁶ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – К., 2006. – Т.IV. – С.363.

⁷ Cisek J. “Ukraiński” epizod pobytu gen. Maxima Weyganda w Polsce i jego nieznanе testimonium o bitwie warszawskiej 1920 r. // Przegląd Wschodni. – 1992/93. – Т.2. – Zeszyt 4. – S.804.

⁸ Результатом цієї наради стала і формальна зміна статусу українських вояків. 9 січня міністр військових справ Польщі генерал Ю.Лесневський написав листа до департаментів міністерства військових справ, в якому радив їм трактувати вояків-наддніпрянців не як інтернованих, а як “військових осіб іншої заприязненої держави”, створюючи їм ліпші умови життя в Ланцуті. – Наш шлях (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 14 січня; Karpus Zb. Jeńcy i internowani gósyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918 – 1924. – Toruń, 1997. – S.84.

⁹ Ланцут став табором для військовополонених наддніпрянців з серпня 1919 р.; там же перебували вояки з армії УНР (зокрема, з корпусу Січових Стрільців), які наприкінці листопада перейшли демаркаційну лінію, встановлену польсько-українським тимчасовим перемир'ям від 1 вересня 1919 р. За даними газети “Наш шлях”, на той час в таборі перебувало до 2500 козаків та до 600 старшин. – Наш шлях (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 13 січня. Окрім того, існував ще табір Домб'є, який, як зазначав полковник В.Петрів, був залишений без опіки уряду УНР, і це при тому, що тільки на початку січня до нього було відправлено з Кам'янця-Подільського, Луцька і Рівного більше 800 козаків та до 100 старшин (з групи СС, Запорізької та Волинської дивізій, дорошенківців). В Домб'є були інтерновані також частини Добрармії на чолі з генералом М.Бредовим (значна кількість якої були українці) та кубанці.

¹⁰ У таборі в Ланцуті росло незадоволення як українською владою, яка видавалась примарною і безсилою, так і польською владою, а це могло б стати на заваді справи військового формування, “бо не вірячи в тих, під захистом котрих має бути проведено формування, козаки і старшини шукатимуть змоги

втекти світ за очі”. У рапорті від 12 січня полковник В.Петрів ще раз наголошував на тому, що “необхідно за всяку ціну взяти транспорт наших полонених в наші руки, необхідно взяти харчування в наші руки і взагалі вийти зі становища “єнців”, інакше ніяке формування не матиме ніякої мети, як обурення проти української влади і української державності взагалі”. До того ж часу в Ланцуті “українськими старшинами і козаками розпоряджається польська влада по своєму погляду”. – Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (далі – SAW). – I.380.3.78. – nie paginowane.

¹¹ Прохалось також дозволити організувати в таборах “Просвіти”; про виділення білизни і взуття (в цьому було відмовлено чрез брак грошей); про підтримання постійного зв’язку через призначених старшин з українським урядом у Варшаві (підтримано). – SAW. – I.380.3.78. – nie paginowane.

¹² На копії цього меморандуму, направлений 14 січня до перебуваючого в Варшаві міністра праці Й.Безпалка, генерал М.Юнаків зробив припис про те, що з появою можливості формування армії на території України, питання про старшинську школу відпадає, оскільки вона має бути розташована в Україні; також і військове міністерство УНР та не зараховані до складу дивізії старшини мали повернутися в Україну. – ЦДАВО України. – Ф.4453. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.15.

¹³ У примітці до меморандуму генерал М.Юнаків зазначив, що викладені питання є складними для розв’язання, а тому відповідь польського командування не очікувалася швидко. Засадничим було те, що на той момент була досягнута принципова згода на формування української дивізії. Але НКВП бажало, щоб ця дивізія була б лише допомогою при формуванні української армії, головна праця з формування якої проводилась би на території України. – Там само. – Арк.16.

¹⁴ SAW. – I.380.3.12. – nie paginowane. 6 січня підполковника М.Безручко викликали з Луцька до Варшави і після дводенних переговорів він 8 січня від’їхав до Ланцута. – ЦДАВО України. – Ф.5235. – Оп.1. – Спр.1604. – Арк.6.

¹⁵ SAW. – I.380.3.12. – nie paginowane. Пор. : Legieć J. Ibid. – S.57.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.58. – Арк.1. Передбачалося формування 10 куріня, 10 батареї, потім 11 і 12 куреней з батареями. Бригада складалася з 3-х куренів, гарматного полку, кінної сотні або відділу кулеметної сотні. Способом укомплектування оголошено заклик бажаючих та мобілізація 20-30-річних через місцеві мобілізаційні апарати. Полковник О.Шаповал разом з начальником штабу С.Білецьким прибули до Кам’янця-Подільського 2 лютого. На 24 лютого до штабу бригади було прийнято 80 чоловік. Окрім того, козаки і старшини, які перебували в Старокостянтинівському та Проскуровському повітах, маючи зв’язок з 4 бригадою через старшину Карбовського, чекали ще на дозвіл польського командування для переїзду до міста і вступу до бригади.

¹⁷ Потяг з урядовцями прибув до міста 21 січня. – Наш шлях (Кам’янець-Подільський). – 1920. – 22 січня.

¹⁸ Полковник В.Петрів повідомляв про те, що “настрій в таборі гіршає з кожною годиною, їжа погана, поводження варти – ще гірше. Кожний польський жовнір, а

не тільки сержант вимагає собі для власних потреб робітників з військовополонених. Наших заохочують до праці прикладами, а галичан зовсім катують.... Мре щодня 8-9 чоловік, котрих ховають на військовому кладовищу бех хрестів коло монументу, на котрім написано Für Ceizer und Mutterland і стоїть австрійський герб”. – САВ. – 1.380.3.78. – nie paginowane.

¹⁹ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т. III. – К., 1999. – С.173-175; Гражданская война на Украине. (1918 – 1920). Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – Т.2. – К., 1967. – С.656-658; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – К., 2003. – С.343-349.

²⁰ На початку лютого було ухвалено асигнувати 8 млн. гривень для військовослужачих у Ланцуті. – САВ. – 1.380.3.78. – nie paginowane.

²¹ САВ. – 1.380.3.78. – nie paginowane. Див. також: Руккас А., Ковальчук М. Вказ. праця. – С. 136. У накладеній резолюції Головний отаман С.Петлюра зазначив, що військова секція повинна виявити більше енергії в дорученій їй справі; він підтримав підготовку до закупівлі одягу та речей для військовополонених за умов наявності гарантій того, що вони не будуть реквізовані польською владою. Військовий міністр мав вжити заходів щодо з’ясування ситуації в Україні для передачі її за кордон.

²² Згідно з кошторисом військової секції, з 1 лютого до 1 травня 1920 р. у розпорядження її голови мало бути асигновано через дипломатичну місію УНР в Польщі 1 млн. 76 тисяч 475 польських марок. – САВ. – 1.380.3.78. – nie paginowane. Пор.: Руккас А., Ковальчук М. Вказ. праця. – С.137-138.

²³ САВ. – 1.380.3.78. – nie paginowane. 8 лютого було розформовано місію у справах військовополонених на чолі з полковником Козінцевим, персональний склад якої перейшов до військової секції. 25 лютого голову військової секції генерал-поручника В.Зелінського наказом Головного командування військ УНР призначено інспектором усіх формувань в Польщі з правами командира корпусу. – ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.58. – Арк.3.

²⁴ II відділ міністерства військових справ Польщі, зокрема його заступник капітан К.Полякевич, з прихильністю ставився до підтримки української справи. Перелом в справі формування українських частин наступив, найправдоподобніше, після того, як у переговорах з військовою секцією дипломатичної місії УНР стали брати участь представники міністерства військових справ Польщі та прибічники Ю.Пілсудського. – Bruski J.J. Ibid. – S.133.

²⁵ Цю справу було полагоджено 23 лютого наказом міністерства військових справ Польщі.

²⁶ Аргументом переведення було те, що в Ланцуті неможливо було подалати епідемію тифу і дезинтерії. – Legieć J. Ibid. – S.60.

²⁷ Руккас А., Ковальчук М. Вказ. праця. – С.140.

²⁸ Створення експозитури А. Руккас пов’язує з результатами наради у військовому міністерстві 20 лютого, в той час як Я.Легеч – з поданням 26 лютого пам’ятної записки української сторони на руки начальника Польської держави Ю.Пілсудського. Цю зміну ставлення польської сторони до українських справ Головний отаман С.Петлюра пояснював їхнім розрахунком на допомогу

українського війська в боротьбі проти більшовиків навесні 1920 р. – Симон Петлюра. Вказ. праця. – Т.ІІІ. – С.190.

²⁹ У січні-лютому 1920 р. Червона армія зайняла більшість території східного Поділля і дійшла до польської окупаційної смуги, що обіймала західну частину Поділля. Загарбання Правобережної України більшовиками поставило на порядок денний проблему підтримки УНР з новою силою.

³⁰ Найважливішим було визнано окреслення “стратегічної” лінії, або “лінії безпеки”, що відповідало інкорпораційній програмі ендеків (або лінії Р. Дмовського). Т.зв. “лінія безпеки” проходила вздовж річок Збруч – Горинь – Березина – Двіна. Польща мала б провести плебісцит на території між кордоном 1772 р. і “лінією безпеки”.

³¹ Цей рапорт зберігається в Центрі Зберігання історико-документальних колекцій у Москві: Ф.471. – Оп.1. – Спр.93. Вперше опублікований: Wyszczelski L. Kijów 1920. – Warszawa, 1999. – S.300-303.

³² Як зазначив 4 лютого у своєму першому рапорті на ім'я голови РНМ УНР полковник О.Шаповал, згідно з вимогою Головного отамана формування бригади він мав провести поза сферою польської окупації, на території, досить віддаленій від Кам'янця-Подільського. – ЦДАВО України. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.6-6 зв.

³³ До Нової Ушиці губернiальний комісар Поділля Є.Колодяжний як представник адміністрації УНР прибув з канцелярією у складі 7 чоловік 5 березня. Він зіткнувся з тим, що в повіті не приймалися грошові знаки УНР; дорожнеча у порівнянні з Кам'янцем-Подільським була подвійна. В зв'язку з присутністю в повіті відступаючої Добармії було відсутнє збіжжя (“усе з'їдено денікінськими втікачами, яких, рахуючи з жінками, на території четверті повіту коло 60 тисяч чоловік”). Окрім того, існувала такса, яка остаточно припинила підвезення продуктів. Ця продовольча криза зле відбивалась на справі формування українського війська, яке в деякій кількості вже перебувало в місті (так, на панихиді 10 березня на честь роковин смерті Т.Шевченка були присутні старшини та біля 100 козаків). Тому для поширення усіх грошових знаків Державної скарбниці Є.Колодяжний видав 10 березня наказ ч. 1 про те, що південна частина Нової Ушиці і східна частина повіту підлягає цивільній владі УНР. Він також заручився підтримкою польського командування про скасування податку на підвезення збіжжя. Передбачаючи можливість мобілізації в Новоушицькому повіті, він призначив П.Романюка радником військової управи з дорученням розпочати підготовчу роботу. Він змінив також як склад повітового комісаріату, призначивши повітовим комісаром І.Зновицького, так і міської управи. Є.Колодяжний планував переїхати до Могилів-Подільського для організації української влади в більш широкому масштабі, але повернути окуповане 29 лютого частинами Червоної армії місто до кінця квітня так і не вдалося. – ЦДАВО України. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.1-1 зв.; Там само. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.1.

³⁴ Першу півсотню 1 курія було відправлено до Нової Ушиці 28 лютого, оскільки для неї вже було закуплено одяг, білизну і взуття. Вона мала бути там

доукомплектована згідно з вимогами польської влади до 10 березня. В середині березня кадри 2 куріня (38 старшин і 138 козаків) після отримання обмундирування мали теж відправитися до Нової Ушиці. Там же відбувалося формування кінної сотні (4 старшини, 60 озброєних козаків, 25 муштрових коней, 6 обозних коней, 3 кулемета системи "Максим"). Старшинський резерв на той час налічував 250 старшин. З 10 лютого в Новій Ушиці перебував агітаційно-вербовальний апарат для проведення мобілізації за першим наказом. – ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.89. – Арк.8, 14.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.119. – Арк.3. Наприкінці березня 1 курінь 1 рекрутового полку у Новій Ушиці повертався до Кам'яця-Подільського для того, щоб з його рештою, яка знаходилась у місті, сформувати 10 та 11 стрілецькі курені майбутньої 2 стрілецької дивізії.

³⁶ Штати формування дивізії У Румунії привіз до дипломатичної місії УНР у Бухарешті в кінці лютого полковник М.Шаповал, але офіційного дозволу на це формування отримано так і не було. – Симон Петлюра. Вказ. праця. – Т.III. – С.189.

³⁷ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.124. – Арк.55-57 зв.; Українська революція. Документи 1919-1921 / Ред. Т. Гунчак – Нью-Йорк, 1984. – С.103-106.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.124. – Арк.11-13 зв., 15; Руккас А., Ковальчук М. Вказ. праця. – С.141-142.

³⁹ Симон Петлюра. Вказ. праця. – Т.IV. – С.367- 369.

⁴⁰ Цього дня 1 стрілецьку дивізію було перейменовано в 6 стрілецьку дивізію.

⁴¹ Симон Петлюра. Вказ. праця. – Т.IV. – С.369- 370.

⁴² Українська революція... – С.96-97.

⁴³ Ще 27 січня отаман Є.Коновалець надіслав рапорт на ім'я військового міністра УНР з повідомленням про те, що для виживання перебуваючих в Луцьку старшин (більше 450 чоловік) та хворих козаків (біля 300 чоловік) потрібно терміново надіслати 800 тисяч польських марок. Цим військовослужбовцям у Рівному та Луцьку було виділено не пізніше 10 лютого з фонду військової місії УНР 12 млн. гривень. – САВ. –1.380.3.78. – nie paginowane. 6 березня з Луцька до Ланцута було перевезено 340 старшин та 200 козаків.

⁴⁴ Руккас А., Ковальчук М. Вказ. праця. – С.144. Згідно з рапортом полковника Є.Мишківського від 13 січня, у Рівному перебувало 50 старшин і 600 козаків, з яких більше половини були хворими на тиф і знаходились в шпиталях. – САВ. – 1.380.3.78. – nie paginowane.

⁴⁵ При цьому для необхідності проведення такого призову українська сторона посилалася на результати останньої наради в міністерстві військових справ Польщі, на якій було намічено довести склад 6 стрілецької дивізії до 12 тисяч чоловік, збираючи їх як з таборів на теренах Польщі, з Волині і Поділля, так і з полонених в Італії, де було готово до відправки 3 тисячі чоловік.

⁴⁶ САВ. – 1.380.3.78. – К.5. Пор.: Руккас А., Ковальчук М. Вказ. праця. – С.145.

⁴⁷ На початку березня II відділ Волинського фронту підготував інформаційний політичний огляд, в якому, зокрема, було зазначено, що “польський уряд збирається підтримати національний український рух, щоб створити незалежну українську державу, тим самим значно ослабити Росію, відбираючи землі, найбагатші на збіжжя і природні ресурси”. Окрім ослаблення Росії мова йшла і про “залучення України під польський вплив і забезпечення тим самим експансії Польщі на схід як з т.з. економічної, для створення собі ринку збуту, так і політичної”. – Повний текст див.: Garlicki A. Polityka wschodnia obozu belwederskiego // Przegląd Historyczny. – 1978. – Zeszyt 3. – S.460-462. Коментар див.: Nowak Andrzej. Polska i trzy Rosje. Studium polityki Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). – Kraków, 2001. – S.561-562.

⁴⁸ Pisuliński Jan. Ibid. – S.211.

⁴⁹ САУ. – І.380.10.16. – К.3-4. 25 березня генерал В.Зелінський повідомив полковника О.Удовиченка про висунуті вимоги в постачанні його дивізії. У своїй відповіді віце-міністр військових справ Польщі зазначив, що розпорядження про відповідні поставки будуть зроблені, а надалі в цих справах полковник мав звертатися з відомостями про необхідне до військової секції УНР. – Там само. – К.2.

⁵⁰ Тільки 3 квітня полковник В.Сальський наказав Головній управі Генштабу налагодити зв'язок з полковником О.Удовиченком і отримати відомості про хід формування. – САУ. – 1.380.3.78. – nie paginowane.

⁵¹ Симон Петлюра. Вказ. праця. – Т.IV. – С.373. Перед від'їздом полковник В.Сальський звернувся до генерала В.Зелінського з пропозиціями направляти всіх старшин, які не ввійшли до складу дивізії у Бресті, до Кам'янець-Подільського; щотижня надсилати йому детальні звіти про діяльність військової секції та хід формування дивізії. – САУ. – 1.380.3.78. – nie paginowane.

⁵² 18 лютого прем'єр-міністр І. Мазепа, виконуючи доручення Головного отамана С.Петлюри, написав лист-розпорядження на ім'я полковника О.Удовиченка про негайне формування Окремої пішої бригади в районі Могилівського та Ямпільського повітів, використовуючи бажаючих з місцевого населення. Полковник О.Удовиченко мав підлягати розпорядженням І.Мазепа до часу повернення Головного отамана чи військового міністра. Того ж числа І.Мазепа звернувся з листом до І.Огієнка про необхідність того, аби розпочати в Ямпільському повіті формування бригади під началом полковника О.Шаповала. 17 лютого полковник О.Шаповал призначив осаула Годило-Годлевського комендантом Могилів-Подільського та околиць. Окрім того, було встановлено зв'язок з комендантом Ямпільського повіту, який мав працювати у контакті з полковником О.Шаповалом. 5 березня Окрема піша бригада у складі галицького куреня, Могилівського полку полковника Мацака, кінної бригади отамана Шашкевича залишили Могилів під тиском сил Червоної армії, відступивши у напрямку Яришів – Хоньківці – Березова – Калюс. За кілька днів до бригади приєднався 42 Донський козацький загін під командою сотника М.Фролова та кінна сотня кубанців сотника Юшкевича. 7 березня бригада прибула на польську лінію фронту до штабу 42 польського полку. 8 березня вона перейшла у

підлеглисть 18 польській дивізії піхоти через 36 польську бригаду. 23 березня було видано наказ про її підпорядкування 18 польській дивізії піхоти в оперативному відношенні. 8 березня було складено перший звіт бойового та харчового стану Окремої пішої бригади. Вона нараховувала відповідно 88 бойових старшин, 13 урядовців, 180 козаків, 190 рушниць, 4450 набоїв до них, 5 кулеметів, 4265 набоїв до них, 19 муштрових та 22 обозних коней.

⁵³ 15 квітня штаб 4 бригади та її частини перейшли до Жванчика.

⁵⁴ 10 квітня полковник О.Удовиченко видав наказ № 1 по 2-й дивізії, в якому наказував продовжувати організаційно-рекрутську працю і сформувати відділ для прифронтової служби (курін з 5 бригади і полк сотника М.Фролова).

⁵⁵ Перший ешелон прибув з Ланцута до Бреста 17 березня. Інспекцію дивізії у Бресті генерал В.Зелінський здійснив 5 квітня. Її стан справив на нього враження, бо вояки були одноманітно одягнені, одержавши від польської сторони біля 2 тисяч комплектів одягу, білизни та пар взуття.

⁵⁶ САВ. – І.380.3.166. – К.3.

⁵⁷ Там само. – К.6.

⁵⁸ 25 березня військова секція надіслала полковнику О.Удовиченку повідомлення про те, що секція подала 17 березня на нараду міністерства військових справ у Варшаві меморандум про видачу, зокрема, 1000 коней, 3000 рушниць та 36 кулеметів з відібраного у генерала М.Бредова. Прохалося надіслати до Варшави відомості про те, чого саме потребує дивізія. – САВ. – І.380.10.16. – К.2.

⁵⁹ САВ. – І.301.10.151. – К.3.

⁶⁰ САВ. – І.380.3.166. – К.35. Постає питання, коли дивізія їх отримала, бо згідно з листом військової секції від 30 квітня дивізія до того часу нічого не отримала від польської сторони (напевне ж, це було перебільшення!). З іншого боку, сам полковник О.Удовиченко не надсилав до командування 6 польської армії жодних вимогових відомостей.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.375. – Арк.11.

⁶² Там само. – Арк.11 зв.

⁶³ Ці дані збігаються з рапортом полковника О.Удовиченка, згідно з яким частини 2 стрілецької дивізії одержали від польського командування до 300 рушниць (старих, зламаних, які були відібрані у місцевого населення), до 80000 рушничих набоїв, 2 кулемета, 4 гармати, 39 коней. Одночасно він прохав про виділення 3832 рушниць, 36 кулеметів системи “Максим”, 36 – системи “Льюїс” з набоями, тощо. – ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.147. – Арк.8.

⁶⁴ 12 квітня секція у військових справах при дипломатичній місії УНР в Польщі звернулась до заступника міністра військових справ Польщі генерала К.Соснковського з листом про те, що до того часу 2 стрілецька дивізія отримала тільки незначну частину передбачуваної матеріальної підтримки від польської сторони.

⁶⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН). – Mikrofilmy z Akt Obcych. – М-488. – Док.4328.

⁶⁶ Під час інспекції Бреста 5 квітня генералом В.Зелінським 1 бригада складалася з 48 старшин та 464 козаків, 2 бригада – з 51 старшин та 495 козаків. Загальне число вояків 6 дивізії було 459 старшин та 1768 козаків. – Українська революція... – С.118. За іншими даними, наприкінці квітня дивізія нараховувала 239 старшин та 1886 козаків. – Українсько-московська війна 1920 року в документах. – Ч. 1. – Варшава, 1933. – С.4.

⁶⁷ САВ. – І.301.7.62. – К.187. Пор.: Legieć J. Ibid. – S.79. 6 травня полковнику М.Капустянському як представнику Генштабу Дієвої армії УНР при Генштабі польських військ було надіслано “Відомість постачання 6 стрілецької дивізії на майно положене по штату, одержане і на потрібне до одержання”, згідно з якою з передбачених за штатом 11 тисяч 907 мундирів було отримано 2 тисячі 84 мундира (така ж ситуація була і з шинелями, шапками, штанами і черевиками); з передбачених за штатом 1 тисячі 429 коней було отримано 98 коней; з передбачених за штатом 6 тисяч 969 рушниць отримано 1 тисячу 879 рушниць, з 9 тисяч 507 багнетів – 1 тисячу 70 багнетів. – САВ. – І.380.3.81. – К.62-63.

⁶⁸ САВ. – І.308.3.77. – К.306.

⁶⁹ Як повідомляв у своєму рапорті полковник Є.Мишківський, риторика агітації така: “Петлюра продавсь полякам і веде їх на Україну; Петлюра обікрав Україну; купив будинок в Варшаві; закрив Україну на 90 років полякам, залізниці та копальні продав Антанті”. Більше того, на його переконання така агітація мала вплив на населення, бо деякі польські частини своєю поведінкою налаштовували його проти них. Тому він передбачав можливість селянських повстань проти поляків. – САВ. – 380.3.165. – К.15.

⁷⁰ Згідно з інформаційним рапортом полковника Є.Мишківського від 15 квітня, розуміючи загрозовість становища, поляки дозволяли навіть агітувати, що “окупований район – є тимчасово окупований (окрім повітів Кременецького, Дубенського, Луцького, Володимир-Волинського, Заславського і Ковельського)”. Більше того, “поляки почувають, що як вони самі будуть на Україні, то вони загинуть, позаяк ні проти більшовиків, ні проти повстанців вони битись не в силах... Це заставляє поляків згодитись на формування українських військ, щоб під їх прапором триматись. З другого боку, поляки бояться, що вони наформують українців, а ті візьмуть, та й обеззброять поляків. Це примушує поляків формувати дуже обережно. А тому розпоряджень багато, а толку мало, разговорів, пожелань скільки угодно, а діла нема”. Подальше формування 2 стрілецької дивізії затримувалось відсутністю людей, рушниць і обмундирування. – Там само. – К.22; так, 22 квітня полковник О.Удовиченко звернувся до міністра військових справ УНР з проханням терміново виділити для дивізії 25 млн. гривень для того, щоб не опинитися в катастрофічному стані щодо харчів і одягу. – САВ. – І.380.10.16. – К.19.

⁷¹ Згідно з меморіалом командування Волинського фронту від 15 березня, в Рівному та Луцьку перебувала значна кількість вояків-українців, які очікували чіткої позиції з боку польської влади в українському питанні, а зокрема: дозволу на відкриття реєстраційних бюро в містах на терені командування; посади українського представника при командуванні; відкритої української агітації за

допомогою брошур та легальних зібрань; оголошенні про творення армії УНР за підтримки Польщі. 17 березня українська делегація на чолі з полковником Є.Мишківським склала меморіал з подібними вимогами до командування фронту з проханням про заступництво українських інтересів у Варшаві. – Українська революція... – С. 111-114; див. про це також тижневий політичний рапорт від 1 квітня, написаний у Рівному шефом II відділу командування Волинським фронтом: ААН. – Instytucje wojskowe. – 296/I. – Т. 64. – К.1.

⁷² Тимчасовий штат і інструкцію інформаційно-ресстраційних бюро (у Проскуріві, Новій Ущиці, Оринені, Ярмолинцях, Жванці та Кам'янці-Подільському) було оголошено по 2 запасовій бригаді 18 квітня. – САВ. – 380.3.27. – К. 67; наказом Головної управи від 27 березня полковник Мазуренко призначався виконуючим обов'язки командира 2 запасової бригади, полковник Іващенко – начальником штабу цієї бригади (за тиждень його замінив генерал-хорунжий Дядюша). 1-й піший запасовий курінь при бригаді очолив полковник Яворський, 2-й запасовий курінь – полковник Олексин. 1 квітня всі старшини резерву 4 стрілецької бригади зараховувались до складу 2 запасової бригади, утворюючи старшинську сотню під командою полковника Будянського. – САВ. – 380.3.27. – К.37-38, 40.

⁷³ Згідно з відомістю на 22 квітня, 2 стрілецька бригада складалась з 338 старшин, 49 урядовців, 122 підстаршин, 669 муштрових та 306 немуштрових козаків та мала 1008 рушниць, 56700 набоїв, 37 кулеметів та 14700 набоїв до них, 10 легких гармат з 442 набоями, 374 муштрових коней. – САВ. – 380.11.31. – К.130; П.Шандрук подає дані про наявність на цей момент в дивізії 317 старшин і 1462 козаків та про 10 гармат і 29 кулеметів: Szandruk P. Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem r. 1920 i wyprawa na Mohylów (26 – 28 kwietnia 1920 r.) // Bellona. – 1928. – Т.29. – Zeszyt 2. – S.208-209.

⁷⁴ Для вирішення питання про поповнення дивізії через проведення мобілізації було надіслано до командування Подільського фронту у Тернополі полковника Снігіріва. Повідомлялося, що до згоди з поляками політичні кола в Кам'янці-Подільському ставляться негативно, але Національна Рада ухвалила використати формування, організовані на окупованих теренах, на користь України. – САВ. – І.380.3.165. – К.31.

⁷⁵ Праця в цих бюро часто розпочиналась без офіційного дозволу з боку польської влади. Як згодом зазначив В.Сальський, проведення мобілізації без згоди поляків зіткнулося з тим, що “польська місцева влада чинила перешкоди і розгоняла мобілізованих, виступаючи перед ними в ролі оборонців від нас, що страшенно знижувало нашу гідність”. – Мазепа І. Вказ. праця. – С.423.

⁷⁶ САВ. – І.380.10.7. – К.1.

⁷⁷ Там само. – К.7.

⁷⁸ Того ж дня в Могилеві полковником П.Шандруком було випущено листівку, в якій старшини і козаки віталися із закінченням важкого походу, який був перемогою не над ворогом, а над відстанню.

⁷⁹ Карпус Зб., Срібняк І. Вказ. праця. – С.82.